

El castell d'Ulldecona i els fantasmes que encara hi viuen

TONI FORCADELL VERICAT

Centre d'Estudis d'Ulldecona

RESUM

Una recent tesi doctoral planteja directament que el castell d'Ulldecona no té un origen islàmic sinó que va ser construït en època cristiana i que pertanyia a una gran territori sota la gestió del *hışn* d'Amposta. A partir de l'anàlisi de les fonts documentals i arqueològiques demostrem la feblesa de les diverses hipòtesis presentades en aquesta tesi doctoral així com l'autoria islàmica de la fortificació.

Paraules clau: Castell d'Ulldecona, *hışn*, Tortosa, castell d'Amposta, andalusí.

RESUMEN

Una reciente tesis doctoral plantea directamente que el castillo de Ulldecona no tiene un origen islámico sino que fue construido en época cristiana y que formaba parte de un gran territorio bajo la gestión del *hışn* de Amposta. A partir del estudio de las fuentes documentales y arqueológicas demostramos la debilidad de algunas de las hipótesis presentadas en esta tesis doctoral así como la autoría islámica de la fortificación.

Palabras clave: Castillo de Ulldecona, *hışn*, Tortosa, castillo de Amposta, andalusí.

ABSTRACT

A recent doctoral thesis raises directly Ulldecona Castle does not have an Islamic origin but that it was constructed in Christian times and that it was part of a large territory under the management of the Amposta *hışn*. From the study of sources documentary y arqueológicas demonstrate the weakness of some of the hipótesis presentadas in this thesis thus such as autoría islámica of the fortification.

Keywords: Castle of Ulldecona, *hışn*, Tortosa, Amposta Castle, andalusian.

Ara fa uns quatre anys va morir uns dels millors medievalistes catalans, el Dr. Miquel Barceló Perelló. Va ser el pioner en lo que ell mateix va anomenar *arqueologia hidràulica*: els estudis del poblament y explotació del territori per part de les societats andalusines al voltant de la gestió de l'aigua¹; i en la problemàtica social de les comunitats agràries andalusines i la seva exterminació pels cristians². Va ser un investigador atípic, molt crític amb l'anomenat *establiment*, tan universitari com de recerca, la qual cosa li va originar algun que altre enfrontament. En record de la seva persona li he posat un títol semblant a l'article que ell va presentar el 1996 (ara fa 20 anys!) a les *Jornadas de Arqueologia en al-Andalus* a Berja: "*Los huṣūn³, los castra y los fantasmas que aún los habitan*". Ho deia en el sentit que som nosaltres, els historiadors, els arqueòlegs, que als estudiar-los som els únics habitants d'aquestes fortaleses, ja que no anem més enllà del estudi de les seves estructures i no en la seva comprensió social que hi ha al seu darrera.

Igualment, ara fa uns quatre anys, més o menys, es va fer públic la tesi doctoral de Joan Negre sobre el poblament andalusí a la zona de les terres de l'Ebre⁴. Entre les diverses, interessants i novedoses qüestions analitzades, evolució del poblament, transformació social, assentaments, comunicacions, explotació del territori... hi ha una que trenca tot lo que fins ara s'havia conegut i dit: que el castell d'Ulldecona, entre altres, no tenia orígens islàmics sinó que va ser obrada pels primers cristians, concretament per l'orde del Hospital el 1180.

Al ser persona directament afectada, ja que des dels primers treballs com arqueòleg sempre he dit que una bona part de les estructures conservades eren d'origen islàmic i no cristià, he volgut fer aquest treball per aclarir una mica aquesta qüestió. En primer lloc exposarem que hi diuen les diverses fonts sobre el castell, tan els documentals como els arqueològics. En segon lloc, les hipòtesis presentades per J. Negre en la seva tesi doctoral i, per últim, el debat sobre les seves idees i les nostres, és a dir, la discussió.

Les fonts documentals

El primer document on apareix un topònim semblant a *Ulldecona* correspon, paradoxalment, a les fonts cristianes i no islàmiques. Es tracta de la donació de la zona de la Ràpita al monestir i abat de Sant Cugat

1 Són un bon grapat els treballs presentats per aquest catedràtic de la Universitat Autònoma de Barcelona sobre arqueologia hidràulica, però podem trobar el seu corpus metodològic en dos articles, un d'inicial de 1989 i l'altre de 1999.

2 BARCELÓ, 2005:13-49

3 En àrab *huṣūn*, és el plural *deḥiṣn*, queseria, des d'un punt de vista general, un tipus de fortificació que gestionaria un territori o districte i es el seu centre organitzador. sobre aquest tema hi ha un gran debat historiogràfic però en sentit genèric el vocable *ḥiṣn* s'utilitza per distingir una fortalesa medieval islàmica d'una feudal cristiana (MARTÍNEZ ENAMORADO, 1998:37).

4 La tesi doctoral es pot consultar per internet: <http://ddd.uab.cat/record/111676>.

per part de Ramon Berenguer III el 1097; aquesta donació s'inclou en els preparatius del projecte de conquesta del territori de Tortosa, projecte que no es va realitzar, durant l'expansió cristiana de finals de segle XII⁵. El document és un dels més importants a la zona del Montsià ja que hi consten tot un seguit de topònims referits a petits assentaments agrícoles o alqueries⁶. Un dels límits d'aquest territori de la Ràpita es el riu d'Ulldecona: "*Sitilles, Aquaviva, sicut terminantur ab aqua Vallichonae, usque ad extremam Villam de Cascall, et Codair, et sicut aqua discurret à Montesuyam, usque ad mare.*"⁷ Un segonescrit, de 1120, és la confirmació d'aquest mateix document pel papa Calixte II confirmant les possessions de Sant Cugat fins el riu Ulldecona, "*ab aqua Uticonae*"⁸. Com podem veure, en aquests primers documents, el topònim "*Ulldecona*" apareix com a límit fronterer d'un territori i es refereix al riu Sénia, que durant l'Edat Mitjana i part de la Moderna es deia riu d'Ulldecona. Més endavant, a mitjans del segle XII, apareix als escrits islàmics del geògraf al-Idrīsī un topònim paregut quan descriu els principals camins d'al-Andalus. Aquest geògraf cita el topònim *Kūnafent* referència a una fortalesa que es troba a 25 milles de Tortosa i també a 25 de Borriana⁹. En la mateixa obra enumera vuit castells que formaven part de la ciutat de Tortosa, la *Turtūšaandalusina*. Els *huṣūn* citats son Horta, Tivissa, Miravet, Ascó, Albarca, Siurana, Peníscola, Xivert, Xert, Torreblanca, Toscar de Carles i finalment *Kūna*. Tan la doctora D. Bramon¹⁰ com l'editor de l'obra d'al-Idrīsī, J. A. Mizal¹¹, identifiquen *Kūna* amb el castell de Ulldecona.

No trobem cap notícia més fins després de la conquesta de Tortosa el 1148¹² per part Ramon Berenguer IV, on tenim tot un seguit de documents on apareix el mateix topònim com a límit fronterer. Són documents relacionat amb el repartiment de nou territori ara conquerit i, com diu A. Virgili, no fou un repartiment immediat sinó que es va alentar considerablement en el temps¹³ com veurem en la resta de documents citats. El primer és la donació i delimitació del territori conquerit de Tortosa mitjançant un document, carta pobla, signat el novembre de 1149. En el document es fixa els límits, molt generals, de lo que s'anomena *Terme General* de la ciutat de Tortosa, "*... de collo Balagerii usque ad Ullidichona et sicut pervadit de rocha Foletera usque ad mare*"¹⁴. El mateix

5 Per una ampliació sobre els diversos projectes de conquesta de la ciutat de Tortosa veure A. Virgili (2001).

6 Aquestes alqueries han estat analitzades per M. Barceló i H. Kirchner (1998).

7 ES, XLII: Ins, 1, pp. 279-282, 06/05/1097. AHN, Códice 662-B, doc. 1 i 2, 1097.

8 ALMUNI, BONET, CURTO, 1995:85.

9 Al-Idrisi, 1989:125.

10 BRAMON, 1997.

11 Al-Idrisi, 1989:163

12 Veure A, Virgili (2001).

13 VIRGILI, 2001:73.

14 FONT I RIUS, doc. 75, 30/11/1149 (1969); AHCTE, Calaix de Privilegis III, núm 6, (MASSIP, 1994:45). AVJI:<http://www.jaumeprimer.uji.es/cgi-bin/arxiu.php?noriginal=000809>, AHN, Códice 662-B, doc. 5, p. 45.

any, però al mes de gener, és a dir, pocs dies després de la conquesta de Tortosa, hi ha la confirmació de la donació del castell de la Ràpita amb els seus termes al monestir de Sant Cugat; un dels seus límits és "*aqua Vallis chonae*"¹⁵. Igualment, un any més tard es fa la donació del territori del castell d'Amposta a l'orde del Hospital on es exclou algunes zones com estanys i el territori de la Ràpita¹⁶; i el 1153, en la donació de Godall, apareix "*in precicta aqua de Vayl de cona*"¹⁷.

Però, on apareix el topònim com a referència a un lloc i no com a límit o nom de riu és en una donació de 1167, on Arnau de Iachadóna a Poblet un capmàs amb sis jovades i el dret de pasturar en "*(...) in totus termino de castro Vallis de Chona*."¹⁸

Mes tard, a l'agost de 1178, es delimita per primer cop un gran territorial voltant del "*castrum*" d'Ulldecona en una donació d'Alfons II als hospitalers. En aquest document es dóna a Ramon de Miquel, prior de Saint Gilles i a Alfons, Mestre de l'Hospital en Amposta, un gran terme territorial franc alou llevat de la part de Ramon de Montcada "*ipsum castrum de Huyldichona, cum omnibus terminis suis et pertinenciis*"; delimitat pels següents llocs: Torrent de la Galera, Treserres, Cervera i fins el mar¹⁹. En una altre document, de 1180, consta que es concedeix "*Uldiconam*" amb tots el termes que havia tingut "*in tempore sarracenorum vel christianorum...*"²⁰ a Ermengol d'Aspa, Mestre de l'Hospital. Una part d'aquest territori, un terç de les rendes, quedaven en mans de la família Montcada pel conveni que havia arribat amb Ramon Berenguer IV per participar en la campanya de conquesta de Tortosa²¹. Aquest document és interessant ja que es fixa per primera vegada com a límit del territori, com a frontera, el terme de Cervera y no el riu Ulldecona comen els altres documents. I també s'especifica una vila i la construcció d'un castell en el lloc, lo que possiblement indicaria uns primers inicis de poblament²². Igualment, apareix el terme "*castrum*" per referir-se a Ulldecona.

Dos documents posteriors del 15 de febrer de 1191 ens parlen d'un canvi de propietat pel que fa al domini útil. Els hospitalers es quedaven la senyoria i la reserva o dominicatura, i el domini útil passava a Ramon de Montcada fins la mort del seu fill²³, fet que va passar el 1229 a la conquesta de Mallorca. Es tractaria d'una infeudació, on Ramon de Montcada es quedaria el cap del castell, és a dir, la part més important de la fortificació. El segon document, de la mateixa data, és una confirmació del

15 AHN, Códice 662-B, doc. 4, p. 7.

16 LPU, 4, fols Ir-IIv. 8/01/1150 (BAYERRI, 1951: 12)

17 CODOIN, IV, LXXIX. 11/12/1153. ANH, Códice 662-B, doc. 7.

18 DSMP, doc. 305.

19 AHN, Códice 662-B, doc. 8, p. 8 i 152. AHN, Carpeta 686, doc. 3.

20 AHN, OOMM, San Juan de Jerusalén, carpeta 686, perg. 4 i 5, agost de 1180 (VIRGILI, 2001:84).

21 VIRGILI, 2001:85.

22 AHN, Códice 662-B, doc. 9, p. 153-154, , 08/1180 (ALMUNI, BONET, CURTO, 1995:85).

23 AHN, Códice 662-B, doc. 11 p. 155, 15/02/1191. AHN, Carpeta 686, perg. 9. 15/02/1191.

primer on s'especifica el repartiment de les rentes del castell d'Ulldecona entre aquests dos senyors, els hospitalers i la família Montcada²⁴.

Finalment, ja ben entrat el segle XIII tenim el document de la primera carta pobla de la vila Vella d'Ulldecona de 1222 donada per Ramon de Montcada amb el consentiment del Mestre de l'Orde de l'Hospital als seus pobladors, fins a un màxim de dos-cents llauradors. En aquesta carta s'especifica més clarament els límits del terme i es fa a costum de Tortosa²⁵.

Les fonts arqueològiques

Al castell d'Ulldecona s'han portat a terme diverses actuacions arqueològiques: tres camps de treball d'estiu entre 1985 i 1987; una escola taller entre 1999 i 2000; i intervencions vàries relacionades tant en la restauració de les estructures del castell, anys 1994-95, 1999-2000 i 2005, com en l'acondicionament d'accessos i serveis, anys 2001, 2002-2003²⁶

Des de la primera intervenció del castell, l'any 1985, dirigida per Ramón Álvarez es va incidir en la cronologia d'algunes de les estructures defensives de la fortificació. Així, el mateix R. Álvarez en una comunicació inèdita diu "“No comptem amb elements de datació precisos que ens permetin d'apuntar una cronologia d'aquest primer recinte defensiu. Per comparació amb altres castells del Maestrat -l'hospitaler de Cervera, proper a Ulldecona, i els templaris de Xivert, Culla i Pulpis, per exemple, amb clares evidències d'ocupació àrab- constaten notòries similituds constructives que ens permeten de datar aquest primer complex en època àrab. L'obra respon a patrons defensius islàmics. Una prova d'aquest fet seria l'adaptació a la topografia del terreny, la forma irregular, l'amplitud del recinte, l'absència de dispositius de flanqueig i control, l'ús de tàpia, etc. A manca, doncs, d'elements de datació més precisos, li atribuïm una cronologia dels segles X-XI.””²⁷

Altres medievalistes que han estudiat el castell, segurament a partir de les dades anotades per R. Álvarez, i els textos de al-Idrīsī no han indicat cap cronologia contrària, si no tot el contrari, ha avalat aquest origen islàmic de la fortificació²⁸.

Igualment, les recerques arqueològiques portades a terme per mi mateix entre 1999 i 2005 han evidenciat l'origen islàmic d'aquestes estructures. Quins són aquests elements que poden ser d'origen islàmic? Els diferents elements són: la porta original, una bona part de la muralla de la barbacana, la muralla exterior perimetral i la torre d'obra mixta de planta quadrada que es troba en runes, és a dir, quasi les mateixes estructures que va identificar R. Álvarez. Tots aquests elements defensius

24 AHN, Códice 662-B, doc. 12, p. 157, 15/02/1191. AHN, Carpeta 686, perg. 8. 15/02/1191.

25 AHN, Códice 662-B, doc. 17, p. 161, 13/04/1222. LPU, doc 1. AHCTE, perg. Ulldecona I, 38, transcrit literalment a AVJI: <http://www.jaumeprimer.uji.es/cgi-bin/arxiu.php?norigi-nal=001199>

26 ALVAREZ, LÓPEZ, 1991; FORCADELL, 1996, 2001, 2008; VIDAL et al. 2000; FIBLA et al. 2000.

27 ALVAREZ, LÓPEZ, 1991

28 ALMUNI, BONET CURTO, 1995:79; PAVÓN MALDONADO, 1999:210

han estat descrits i detallats en diversos treballs publicats en la revista *Raii*sd'Ulldecona els anys 2007 i 2008 on es anotada la possible cronologia de la antiga porta del castell, entre els segles VIII i IX, així com de la resta dels elements defensius. També han estat estudiades i analitzades les seves fases constructives en un article a *Recerca* de l'Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre a Tortosa²⁹ on vam presentar una valoració final on s'analitza les fases constructives en relació amb altres jaciments coneguts a la zona, igualment s'estudia l'organització del territori i les seves possibles funcions administratives, territorials i militars, per la qual cosa no ens estendrem en les descripcions d'aquests elements.

Si que és cert que no es constaten grans restes de material ceràmic d'època islàmica; tan sols alguns fragments però no en la quantitat i qualitat que senyalaria un habitat continuat a nivell d'una fortificació com la d'Ulldecona.

La tesi de Joan Negre

La tesi doctoral de Joan Negre presentada a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat Autònoma de Barcelona el 26 d'abril de 2013 amb el títol *De Dertosa a Turṭūša. L'extrem oriental d'al-Ṭagr al-A'la'en el context del procés d'islamització*, fou dirigida pels doctors Ramón Martí Castelló i Joan Antoni i Álvarez. El treball analitza el territori de la desembocadura de l'Ebre, el baix Ebre, entre els segles VI i XII, abans de la conquesta cristiana. Des del punt de vista metodològic podríem dir que el treball és molt novedós per la utilització de noves eines de càlcul estadístic i de estudi de models d'anàlisi de l'espai (model SASE, sistema d'articulació social de l'espai) que li permet treure bones i innovadores conclusions sobre l'hàbitat i l'explotació de territori. Hem de dir que el treball quasi parteix de zero per la manca d'estudis sobre el territori durant aquest període cronològic lo que el converteix en una molt bona eina de treball per als futurs investigadors.

Entre els diferents temes tractats, hi ha un que ens afecta, la datació del castell d'Ulldecona, entre altres jaciments³⁰. Per la datació del castell d'Ulldecona, J. Negrees basa en dos premisses. La primera és que les dades aportades pel geògraf al-Idrīsī sobre aquesta fortificació són errònies, basant-se en dos fets. El primer fet, que les distàncies donades per aquest autor àrab no corresponen a la realitat. El segon fet, que el topònim *Kūnafaria* referència a una regió, territori o districte, i on el seu centre polític seria el *ḥiṣn* de *Yīrbīra*, (Cervera del Maestre). Aquest castell controlaria la vall de *Kūna*.

La segona premissa és la manca de material arqueològic per a tot el període islàmic. Però, anota que la torre circular és d'aquest període; cita textualment que pertany a "l'època andalusina tardana"³¹.

Per finalitzar, comenta que l'ocupació islàmica del castell va ser molt limitada, "reduint-se tal vegada al servei de la torre de guaita en una

29 ALMUNI, FORCADELL, VILLALBÍ, 2000.

30 NEGRE, 2013: 320 i 550

31 NEGRE, 2013: 322.

fase relativament tardana.” I afirmant que “... *no existeix cap argument arqueològic*³² que permeti endarrerir al període andalusí ni el fortí ni l'albacar”, sent aquets del període cristià, finals del segle XII. Però, anotant clarament més endavant que: “Està fora de dubte, en qualsevol cas, que aquesta fortificació troba els seus referents tipològics en altres castell andalusins de l'entorn, com són el castell d'Amposta o el d'Alcalà de Xivert, (HOFBAUEROVÀ, 1997), ambdós dotats amb barbicanes i pas de ronda, amb bastions als seus angles”.

Pel que fa a la torre quadrada escapçada, la compara amb la torre d'Alcanar (mitjans del segle XIII) o la torre de la Galera construïda al voltant de 1340.

Discussió

Les fonts medievals semblen dir que hi havia una vall o territori anomenat *Kūnai* que aquesta vall donà el seu nom a un riu, riu d'Ulldecona, l'actual riu de la Sénia. En tots els documents anotats sembla que així sigui, però J. Negre planteja la hipòtesi que també pugi ser, a part del Sénia, el riu Cervol, ja que tots junts formaven part d'un mateix territori. Podem comprovar que en la successió dels documents cristians anotats coincideixen topònim (*aqua Vallichonae* i variants *Uticonae*, *Ullidichona*, *aqua Vayl de Cona...*)³³ i lloc geogràfic (riu d'Ulldecona) durant aquesta etapa històrica, la medieval, i durant l'Època Moderna. Fins i tot, J. Negre elabora un mapa dels possibles territoris en època tardoromana (segles V-VII) posant com a línia frontera del districte de Tortosa/*Dertosa* i Traiguera/*Intibili* en aquest mateix riu d'Ulldecona³⁴.

J. Negre planteja que el topònim *Kūna*, citat per al-Idrīsī, correspondria al nom d'un territori controlat pel *ḥiṣn* de *Āirbīra* (castell de Cervera del Maestre); és a dir, que el territori de *Kūna* equivaldria geogràficament al territori conegut en època cristiana com la Bailia de Cervera³⁵ (de semblants límits que el territori abans esmentat que formava part d'*Intibili* d'època tardoromana). Però, no trobem cap topònim d'aquestes característiques en aquest territori; tot el contrari, el trobem donant nom, primer a un riu i després a un lloc, *Ulldecona*, localitzat fora de l'espai geogràfic del districte de *Āirbīra/Kūna*. La hipòtesi plantejada per J. Negre tindria sentit si l'espai de la Foia d'Ulldecona, juntament amb la part d'Alcanar i la Sénia formés part d'aquet districte anomenat *Kūna*. Però no, en un mapa elaborat per ell mateix situa tot el territori de l'actual Foia d'Ulldecona, el terme d'Alcanar i la Sénia sota el territori controlat pel *ḥiṣn* d'Amposta i la ciutat de Tortosa, sense cap relació amb el terri-

32 El subratllat és meu.

33 A la documentació medieval latina apareix tan *Chona* com *Cona* per referir-se al mateix topònim, sembla que seria un topònim preàrab i que els àrabs anomenaven *Kūna*, per la qual cosa Ulldecona seria un compost de *vall* i *Kūna* (GRAU, 1999:18).

34 NEGRE, 2013:114 i 117.

35 Territori conquerit per Jaume I el 1233. Els llocs adscrits al castell eren Sant Mateu, Traiguera, La Jana y Carrascal, Canet, Càlig y Alí, Molinar, Barcella, Rossell, Mas dels Estellers i la població de Cervera, (ARV, Clergat. Lligall 879, caixa 2312, 22/10/1233. AVJl: <http://www.jaumeprimer.uji.es/cgi-bin/arxiu.php?noriginal=000322> (10/02/2016) i donat als hospitalers en 1235 (AHN, OOMM, Montesa, Perg. R. 50 a R. 53. 23/12/1235 (GUINOT, 1986:20).

tori de ʿYirbīra/Kūna,³⁶ la qual cosa afebleix considerablement la seva hipòtesis. Per resoldre aquest tema hi ha una font escrita que ens dona una mica més d'informació. Es tracta de la donació de 1167 on Arnau de Iacha dona a Poblet un capmàs amb sis jovades i el dret de pasturar "(...) *in totus termino de castro Vallis de Chona*."³⁷ Aquest document és bastant significatiu ja que ens relaciona, per primer cop, el topònim *Chona/Cona/Kūna* amb una fortificació i el seu territori que controlava, just onze anys abans de la donació d'un castell anomenat *Valldiconas* als hospitalers, és a dir, que "*Vallis de Chona*" anotat al document no pot ser altre que Ulldecona.

Per altra banda, en tots els documents que coneixem que fan referència al territori de la Bailia de Cervera durant aquests anys no apareix cap topònim semblant a *Kūna*. La primera notícia cristiana d'aquest territori correspon a la seva donació als hospitalers en 1157 "*Et dono eis castrum de Cervaria*" (just deu anys abans del document, abans esmentat de donació a Arnau de Iacha), per part de Ramon Berenguer IV³⁸. Aquests dos documents diferencien clarament en poc espai de temps dos topònims, primer *castrum de Cervaria* i després *castrum de Vallis de Chona*. Més tard, en una altra donació als hospitalers, en aquest cas la carta pobla de la Barçella (Xert) de 1192 es cita que es troba prop de Cervera, fent entendre que el lloc principal i el territorial és Cervera: "*locum illum qui nuncupatur Barçella, situm iuxta Cervariam, qua sarraceni inhabitant...*"³⁹

Tots aquests documents coincideixen i donen peu a pensar clarament que el topònim *Kūna* anomenat per al-Idrīsī correspon al castell d'Ulldecona o al seu districte, tal com ho van anotar la doctora D. Bramon i J. A. Mizal, i no a una demarcació territorial sota el castell de Cervera tal com descriu J. Negre a la seva tesi. Si que és cert que hem d'agafar les dades esmentades per aquest viatger àrab amb molta cautela i més les distàncies anotades però, la documentació cristiana posterior no fa sinó que relacionar i confirmar aquest topònim amb l'actual castell i població d'Ulldecona i no amb el de Cervera del Mestre.

Igualment, les fonts documentals esmentades de 1167, 1178 i 1180 fan referència a un *castrum* quan nomenen el topònim *Ulldecona*. *Castrum*, juntament al de *castellum* i *turriss'* utilitzen per a referir-se a llocs fortificats en la documentació del període medieval⁴⁰. Així doncs, la documentació cristiana ens diu que hi havia algun tipus de fortificació a Ulldecona abans i durant la seva donació; al-Idrīsī també anomena que hi havia un *hiṣn* amb el topònim *Kūna* dins de la demarcació de Tortosa. Per la qual cosa, tot plegat, aquesta documentació evidencia algun tipus de fortificació durant el període andalusí, abans de la donació cristiana. Si que és cert que en la donació de 1180 es diu que s'ha d'edificar una fortificació

36 NEGRE, 2013:128.

37 DSMP, 232-3 (BONET, 1998:6).

38 AMMSM, Llibre I de Privilegis, f. 98r. AVJI: <http://www.jaumeprimer.uji.es/cgi-bin/arxiu.php?noriginal=000631>

39 AHN, OOMM, carp. 479, pergami doc. 11-R (DÍAZ MANTECA, 1987:371)

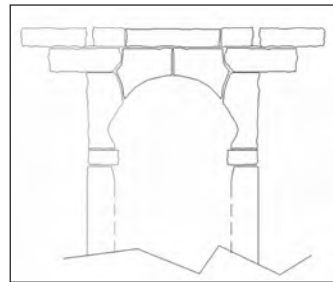
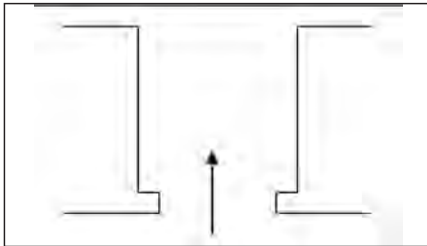
40 QUIRÓS CASTILLO, 2012:21.

però aquest fet és habitual en la documentació cristiana de conquesta, colonitzadora i de frontera d'època medieval que per controlar un territori, primer s'hauria de fortificar, hi hagi o no una fortificació anterior.

Pel que fa a la cronologia de les restes arqueològiques del castell d'Ull-

Imatge 1 i 2. Porta d'accés al recinte andalusí. Planta suposada de la porta amb un dos matxonets (Font: Elaboració pròpia; dibuix base: B. Pavón Maldonado, (1999:395). I la possible reconstrucció de la porta andalusina; en roig el brancal conservat.

decona, J. Negre és molt inflexible. Anota, taxativament, que “no existeix cap argument arqueològic que permeti endarrerir al període andalusí ni el fortí ni l'albacar”⁴¹ i curiosament, unes línies més endavant, escriu “Està fora de dubte, en qualsevol cas, que aquesta fortificació troba els seus referents tipològics en altres castells andalusins de l'entorn, com són el castell d'Amposta o el d'Alcalà de Xivert”. Sembla una contradicció que els referents tipològics i estructurals del castell d'Ulldecona siguin, entre altres, dos castells andalusins datats en ple segle X o abans, quan la fortificació, segons ell, és de finals del s. XII i d'origen cristià i no andalusí; alguna cosa trontolla. Si que es cert que no tenim prou material ceràmic andalusí per datar amb precisió les estructures defensives, però si que tenim prou arguments arqueològics per datar-les en el període andalusí tal com ho hem anotat en l'apartat de les fonts arqueològiques. Sense anar més lluny, un recent estudi del Dr. J. Zozaya⁴² sobre unes restes arqueològiques sobre santuaris islàmics, constata datacions arcaïques per a portes similars ala trobada al castell d'Ulldecona. Alguns d'aquests santuaris (situades a les províncies de Burgos, Toledo i Soria) presenten una porta de ferradura irregular similar a altres como els del Castell d'Àgreda, del de Gormaz o Trujillo i que l'autor les data sobre mitjans o finals del VIII, en una fase d'islamització de la zona; cronolo-

41 NEGRE, 2013:322. La negreta és meva.

42 ZOZAYA, 2014:255. Expressem la nostra condolença i el nostre agraïment a una persona combativa en el món de l'arqueologia andalusí i que recentment ens ha deixat.

gia similar a la que natros vam datar la porta del castell d'Ulldecona⁴³. Per cert, J. Zozaya no anota en el seu treball cap troballa de material ceràmic, l'adscripció cronològica ho fa per la similitud tipològica de les estructures arqueològiques.

El mateix J. Negre, quan analitza les torres de la zona del baix Ebre anota que no hi ha cap exemple datat adequadament i escriu "Si bé les seves remodelacions o l'absència de registres arqueològics adequats ha induït tot tipus de valoracions, tan la seva toponímia como la seva pròpia lògica històrica les insereix plenament en dos sistemes de vigilància andalusins..."⁴⁴. És a dir, en aquests casos no utilitza el registre arqueològic per inscriure clarament les torres en el període andalusí, però si utilitza altres mètodes de datació històrica: toponímia i lògica històrica.

En la fortificació d'Ulldecona hi ha una de les estructures més controvertides, la torre rodona on antigament es deia que era del temps dels "moros", però els darrers treballs arqueològics atribueixen la seva construcció cap a la segona meitat del segle XII. E. Cooper, uns dels millors especialistes en castells medievals de la península Ibèrica, descriu que la torre rodona fou construïda pels hospitalers i sense cap valor defensiu, a més anota que la "puerta de acceso en forma de ataúd indica que la torre es coetánea con las obras templarias en Peñíscola"⁴⁵. Nosaltres, i també R. Álvarez, ja vam dir que la torre era de construcció cristiana i ho confirmen les darreres excavacions on van aparèixer ceràmica blau català de transició entre els segles XII i XIII a la seva base constructiva. A més a més, la torre presenta una empremta negativa de grans dimensions per adaptar-se a la cantonada de la muralla del fortí, la qual cosa indica que la torre es va construir en una fase posterior a la muralla del fortí⁴⁶ (veure imatge 3). Tan si la torre és d'origen cristià como andalusí, aquesta empremta senyala que és una obra posterior a la construcció del fortí, i per tant, també a l'albacar.

Però, J. Negre situa cronològicament la torre rodona del castell a "l'època andalusina tardana"⁴⁷. La seva afirmació es basa en que la torre es diferent a la resta d'estructures del castell sense cap material ceràmic

Imatge 3. Tram de muralla sota paviment entre les dues fletxes. Es pot veure l'empremta negativa (fletxa superior) que ha deixat a la torre rodona i que ens indica que la torre es va construir en una fase posterior a la muralla. Les dues fletxes a la part baixa de la foto senyala l'amplada i localització de la muralla andalusina sota els paviments i seria la que encaixaria la torre rodona.

43 FORCADELL, 2008:194.

44 NEGRE, 2013:330. La negreta és meua.

45 COOPER: 2014:729-730.

46 FORCADELL, 2008:199.

47 NEGRE, 2013:322.

que ho acrediti. Per fer-ho es basa en els treballs presentats en un recull d'investigacions editats per R. Martí i en un altre de S. Selma⁴⁸. Però, les torres estudiades per S. Selma són dels segles VIII i IX i una gran majoria d'elles són de característiques diferents a la del castell d'Ulldecona. Com veiem continua datant estructures defensives sense cap material arqueològic que ho confirmi, ho fa per paral·lelisme tipològic amb altres estructures semblants.

Imatge 4. Torre escapçada d'origen islàmic del segle IX.

Pel que fa a la torre quadrada escapçada, amb doble parament, maçoneria amb pedres treballades i escairades a l'exterior i tapial a l'interior (imatge 4) trobem el seu paral·lelisme en estructures andalusines del segle IX com la resta de les estructures defensives del castell islàmic⁴⁹, i no cristianes como anota J. Negre. Aquest investigador data la construcció de la torre al segle XIII en relació a les torres d'Alcanar i la torre de la Carrova. La primera, la torre d'Alcanar, formava part del sistema defensiu de la vila i que, conjuntament amb la d'Ulldecona i altres poblacions de la zona, creiem que fou construïda a mitjans del segle XIV durant el regnat de Pere IV, d'igual tipologia que el sistema defensiu de la vila de Montblanc⁵⁰. Similar cronologia és la torre de la Carrova, de mitjans del segle XIV. Una altra vegada, J. Negre data una altra estructura en relació a tipologies, en aquest cas i des del meu punt de vista, errònies, i no en base a cap material ceràmic. Cal dir que si la torre quadrada fora de mitjans del segle XIII tal com anota J. Negre (Alcanar disposa de carta pobla el 1239, i en un primer moment, aquest tipus de viles disposen d'una defensa molt minsa, tipus cerca però sense torres, serà a partir del segle XIV quan disposaran de una millor defensa militar) significaria que tot el sistema defensiu del castell seria de mitjans del segle XIII, quan la població començaria a establir-se a la vall i el castell perdria la seva

48 MARTÍ, 2008; SELMA, 2008.

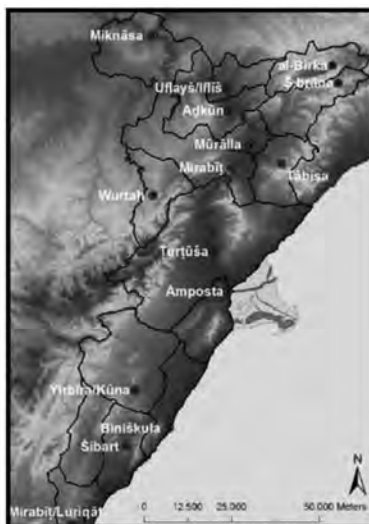
49 Les torres quadrades amb doble parament, "sillarejo y núcleo de tapial" pertanyen a fortificacions proto-andalusí, sobre la segona meitat del segle IX. A més a més, l'encoixinat que presenten la majoria dels carreus també és molt típic de les torres de la zona catalana d'aquests moments del segle IX (ZOZAYA, 2001:47).

50 FORCADELL, 2016

funció militar ja que la frontera andalusina s'havia desplaçat cap al sud. D'aquest moment, i finals del segle XIII, si que és la torre de l'homenatge, la imponent torre quadrada, amb unes funcions i simbologia totalment diferent a lo que fins ara hem comentat⁵¹.

Per altra banda, i seguint en la hipòtesi plantejada per J. Negre on el castell d'Ulldecona no existia en època islàmica, situa el castell d'Amposta com a únic *hişnd* de la zona del Montsià, delimitant un extens territori o districte sota la seva gestió⁵². Aquest investigador circumscriu clarament les dues vessants de tota la serra de Godall, la vall de la Foia, la serra del Montsià i la plana costanera sota la gestió del castell islàmic d'Amposta. Però, no trobem cap documentació escrita o arqueològica, amb aquestes dades, sinó tot el contrari. Si partim del fet que bona part dels districtes andalusins vam passar a mans dels cristians sense grans variacions, fins i tot utilitzaven dirigents andalusins per fixar els límits del territoris conquerits com va ser el cas de Morella⁵³, podem observar que en les donacions realitzades després de la presa de Tortosa no hi ha el districte del *hişnd* d'Amposta tal como ho dibuixa J. Negre. En la donació del castell d'Amposta de 1150 feta a l'orde de Sant Joan de Jerusalem quedava delimitat el seu territori: de la font de la Carrova fins al mar i des del Montsià fins el mar a excepció del districte de la Ràpita, que s'havia concedit al monestir de Sant Cugat del Vallès⁵⁴. Pareix que la font de la Carrova quedava exclosa d'aquesta donació, ja que uns anys més tard el mateix comte Ramon Berenguer IV els donà aquest indret⁵⁵. Del mateix moment, 1150, es la donació de Godall i el seu terme a Guillem de Copons, i uns anys més tard, el 1178, la donació del castell d'Ulldecona.

Així veiem que el districte andalusí d'Amposta marcat per J. Negre es trobava dividit en 4 demarcacions, Amposta, Ràpita, Ulldecona i Godall

Mapa de distribució dels principals *hişnd* del districte de Tortosa i les seves possibles àrees d'influència

Imatge 5. Font: NEGRE, 2013: 551

51 FORCADELL, 2016

52 NEGRE, 2013:551.

53 "Et dictus B. de Alagone precepit sarracenis de Morella, ut ipsi monstrarent et examinarent terminos predictis castri Morelle, sicut unquam illos possederant in guerra et in pace. Quo audito, habito inter eos consilio, elegerunt Illlor. seniores qui sciebant bene omnes suprascriptos terminos, et illos possederant in guerra et in pace, et acceperant herbatia. Et isti Illlor. seniores fuerunt Mahomat Aman, Muça Avenmaçot, Avenhao, et Çariegala", ANH, Clergat. Pergamins. Benifassà. Carpeta 417, nº 1: AVJI, <http://www.jaumeprimer.uji.es/cgi-bin/arxiu.php?noriginal=000104>.

54 AHN, OOMM, San Juan de Jerusalén , carpeta 686, perg. 08/01/1150 (VIRGILI, 2001:84).

55 BONET, 1994:36.

al moment del repartiment del territori la qual cosa no té molt sentit ja que si Amposta hagués segut un *hışn*, amb aquest gran territori, segurament hagués estat traspassat plenament als hospitalers en la donació realitzada pel comte Ramon Berenguer IV per virtut del compromís arran del testament d'Alfons I el Batallador. Un exemple serien les grans donacions que es van fer al Temple sota un *hışn* com Horta, Miravet...

Per altra banda, Amposta, al estar en una zona plana i ben defensada pel castell, hagués estat urbanitzada al llarg dels segles X-XII per un assentament de població estable al seu voltant, semblant a una *madina* o que té les funcions d'aquesta, fet que trobem en altres *hışn* semblants (Cervera, Peníscola, Xivert, Horta, Miravet, Bocairent...) ⁵⁶, però no en aquest indret; és força inusual que un gran centre fortificat i ben comunicat amb un extens i ric territori no desenvolupés una població urbana al seu voltant. Aquests fets dedueixen que les delimitacions en època andalusina no estaven tan clares com ho dibuixa J. Negre, lo que indica que hem de ser més rigorosos a l'hora d'avançar resultats en el camp de les delimitacions territorials.

Dit això, les fonts escrites com les fonts arqueològiques són clarament concloents per determinar un origen islàmic al castell d'Ulldesona; restaria conèixer amb claredat les seves funcions temporals i les causes de l'absència de material ceràmic, encara que ja vam presentar una evolució històrica de les seves funcions i les relacions amb el territori que l'envolta així com la seva organització ⁵⁷.

Una altre fet a remarcar de la tesi de J. Negre és el poc estudi que fa de les xarxes hidràuliques islàmiques tan del riu de la Sénia, com del barranc de la Galera, del de Lloret, de l'Arboç, de la Caldera, de Sant Antoni o del Tosca i altres; algunes d'aquestes xarxes han estat analitzades, en major o menor mesura, per altres investigadors, sense anar més lluny, pel mateix M. Barceló i H. Kirchner, E. Guinot i natros mateixos ⁵⁸. J. Negre si que fa un anàlisi de la xarxa hidràulica del riu Ebre, però no entra de ple en l'estudi dels petits enclavaments hidràulics que tan bon resultat han donat en altres llocs com a Mallorca i el País Valencià ⁵⁹. Molts dels jaciments que ell mateix analitza, al peu del massís del Port de Beseit i de la serra de Godall, estan en relació directa amb aquests punts d'aigua però ell no hi troba cap relació, fins i tot i fa un comentari crític a aquests investigadors "...on cap indici ens condueix a pensar en la construcció d'aquesta petita hidràulica que s'ha defensat des de certs sectors de la historiografia." ⁶⁰ Però, trobem estudis hidràulics amb resultats totalment contraris al seu postulat a la zona nostracom el que

56 MARTÍNEZ ENAMORADO, 1998:38.

57 FORCADELL, VILLALBÍ, ALMUNI, 2005:137-153.

58 BARCELÓ, 1987; BARCELÓ, M.; KIRCHNER, H. 1992; GUINOT, 2000; FORCADELL, ARASA, MICHAVILA, 1997.

59 Citaré uns exemples ja que són nombrosos les investigacions realitzades sobre aquest tema. Per a Mallorca els treballs de M. Barceló i F. Retamero (2005) i per al País Valencià els estudis d'E. Guinot (2005), J. Torró (2003) i F. Glick (2007). Per als dos territoris la investigació de C. Batet (2006); i una edició més general sobre diversos exemples a la península i França la de J. Torró i E. Guinot (2012).

60 NEGRE, 2013:392.

està portant a terme Manel Pica, sota la direcció de A. Virgili, a la vall de la Pobla de Benifassà amb un anàlisi de les xarxes hidràuliques abans i després de la conquesta cristiana⁶¹.

Per finalitzar, voldríem i esperem que altres treballs de investigació i actuacions arqueològiques al castell d'Ulldecona esvaeixin, de mica en mica, els fantasmes que encara hi viuen entre els seus murs i engeguen noves vies d'investigació socialtal com ho deia el mestre Miquel Barceló en un afany de permanent renovació.

61 PICA, 2014.

Sigles, Fonts i Bibliografia

- AHCTE: Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre, Tortosa.
- AHN: Archivo Histórico Nacional, Madrid.
- AL-IDRISI, (1989): *Los caminos de al-Andalus en el siglo XII*, edició de J. A. Mizal (ed.), CSIC, Madrid.
- ALMUNI, V.; BONET, M.; CURTO, A. (1995): *De l'edat mitjana al Montsià, els castells*, Museu del Montsià, Amposta.
- ALMUNI, V.; FORCADELL, T.; VILLALBÍ, M. (2000): "La necròpolis andalusí del Mas del Torril (La Sénia-Montsià)", en *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya*, Igualada, pp. 220-227
- ÁLVAREZ, R.; LÓPEZ, A. (1991): "L'assentament ibèric i el poblat medieval del Puig del Castell d'Ulldecona (campanya de 1985)", en *XXXVII Assembla Intercomarcal d'Estudiosos*, Amposta (inèdit).
- AMSM: Arxiu Municipal de Sant Mateu
- ARV: Arxiu del Regne de Valencia
- AVJI: Arxiu Virtual Jaume I.
- BARCELÓ PERELLÓ, Miquel (1987) "Aigua i assentaments tortosins entre Xerta i Amposta (s.VI-XII)", a *II Congreso de Arqueología Medieval Española*, Tomo II: Comunicaciones, Madrid, pp. 413-420.
- BARCELÓ, Miquel. (1989): "El diseño de espacios irrigados en al-Andalus: un enunciado de principios generales", en *El agua en zona áridas. Arqueología e Historia*, Almería, pp. 15-50.
- BARCELÓ, Miquel. (1998): "Los husün, los castra y los fantasmas que aún los habitan", en *Castillos y territorio en Al-Andalus*, Berja, pp. 10-41
- BARCELÓ, Miquel (1999): "Saber lo que es un espacio hidráulico y lo que no es", en *CASTRUM 5. Archéologie des espaces agraires méditerranéens au Moyen Âge*, pp. 277-285.
- BARCELÓ, Miquel (2005): "Negre i roig. Els contextos historiogràfics per a l'estudi de la societat andalusina de Menorca i la seva destrucció", en BARCELÓ, M; RETAMERO, F. (2005), pp. 13-49.
- BARCELÓ, M.; KIRCHNER, H. (1992): «Husün et établissements arabo-berbères de la frontière supérieure (zone de l'actuelle Catalogne) d'Al-Andalus», en *CASTRUM*, 4, Casa de Velazquez, Madrid, 61-73.
- BARCELÓ, M; RETAMERO, F. (2005): *Els barrancs tancats. L'ordre pagès al sud de Menorca en època andalusina (X-XIII)*, IEB.
- BATET COMPANY, Carmen (2006): *L'aigua conquerida. Hidraulisme feudal en terres de conquesta*, PUB, València
- BAYERRI BERTOMEU, Enrique (1951): *Llibre de Privilegis de la Vila de Ulldecona*. Tortosa.
- BONET DONATO, Maria (1998): "Alguns aspectes socioeconòmics de la Ulldecona medieval (s. XII-XV)", en *Rails*, 12. Ulldecona, pp. 5-15
- BRAMON PLANAS, Dolors. (1997): "Identificación de algunos topónimos de la diócesis de Tortosa citado por al-Idrisi, en *Anaquele de Estudiosos Árabes VIII*, pp. 71-86.

- CODOIN: BOFARRULL, P. de (ed.) (1848): Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón, Barcelona, vol. IV.
- COOPER, Edward (2014): *La fortificación de España en los siglos XIII y XIV*, 2 volúmenes, Ministerio de Defensa, Madrid.
- DÍAZ MANTECA, Eugenio (1988): "Colección de cartas puebla, CXIV", en *BSCC*, LXIII, pp. 371-372.
- DSMP: Diplomatarium de Santa Maria de Poblet.
- ES:RISCO, Manuel (1801): *España Sagrada*, tomo XLII, Real Academia de la Historia, Madrid.
- FIBLA, H. et al. (2002): "El Crist romànic del castell d'Ulldecona", en *I Jornades d'Història d'Amposta*, 2000, Amposta, pp. 205-224.
- FONT i RIUS, Josep M^a. (1969): *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. Barcelona.
- FORCADELL VERICAT, Toni (1996): "El Castell d'Ulldecona. La intervenció arqueològica de 1995", en *Raïls*, 8, Ulldecona, pp. 13-32.
- FORCADELL VERICAT, Toni (2001): "El Castell d'Ulldecona. Resultats de la campanya arqueològica 1999-2000", en *Raïls*, 17, Ulldecona, pp. 92-120.
- FORCADELL VERICAT, Toni. (2008): "Castell d'Ulldecona. Intervenció 2003-2006 2a part. Resultats de la intervenció arqueològica", en *Raïls*, 24, Ulldecona, pp. 183-209.
- FORCADELL VERICAT, Toni. SEGURA, Jordi (2007): "Castell d'Ulldecona. Intervenció 2003-2006, 1a part. Treballs de consolidació i arqueològics", en *Raïls*, 23, Ulldecona, pp. 31-59.
- FORCADELL, T.; ALMUNI, V.; VILLALBÍ, M. (2005): "El poblament andalusí al riu Sénia", en *Recerca*, 9, Tortosa, pp. 121-167
- FORCADELL, T.; ARASA, J.; MICHAVILA, I. (1997): "El Aprovechamiento de los recursos hídricos del río Sénia (Tarragona)". *1 Jornadas Nacionales sobre Molinología*, Santiago de Compostela, 1995, pp. 361-377.
- GLICK, Thomas F. (2007): *Paisajes de conquista. Cambio cultural y geográfico en la España medieval*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- GRAU VERGE, Ferran (1999): *Ulldecona*, Ed, Cossetània, Valls.
- GUINOT RODRÍGUEZ, Enric (1986): *Feudalismo en expansión en el norte valenciano*, Diputació de Castelló.
- GUINOT RODRÍGUEZ, Enric (2000) "Molins andalusins i molins feudals. l'ordenació dels sistema hidràulic baix-medieval del riu de la Sénia" dins GLICK, T. F.; GUINOT, E.; MARTÍNEZ, Ll. P. (eds.) *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. Institució Alfons el Magnànim i Diputació de València.
- GUINOT RODRÍGUEZ, Enric (2005): "Usos i conflictes de l'aigua", en *Afers*, 51, pp. 265-270.
- GUINOT RODRÍGUEZ, Enric (2011): "El paisatge històric de les hortes medievals mediterrànies", en *Estudis d'Història Agrària*, 23 (2010-1011), pp. 59-80.

- KIRCHNER, Helena (1997): *La construcció de l'espai pagès a Mayûrqa, les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*, UIB.
- KIRCHNER, H; VIRGILI, A; ANTOLÍN, F. (2014): "Un espacio de cultivo urbano en al-Andalus: Madina Ṭurtūša (Tortosa) antes de 1148", en *Historia agraria*, 62, pp. 11-45.
- LPU: Llibre de Privilegis d'Ulldecona, BAYERRI BERTOMEU, Enrique (1951): *Llibre de Privilegis de la Vila de Ulldecona*, Tortosa.
- MARTÍ, Ramon (2008): "Los faros en al-Andalus: un sistema original de transmisión de señales", en *Fars de l'islam. Antigues torres alimares d'al-Andalus*, Barcelona, pp. 189-201
- MARTÍNEZ ENAMORADO, Virgilio (1998): "La terminología castral en el territorio de Ibn Hafsūn" en *I Congreso Internacional Fortificaciones en al-Andalus 1996*, Algeciras, pp. 33-78.
- MASSIP FONOLLOSA, Jesús (1984): *La gestació de les Costums de Tortosa*. Consell Comarcal de les Terres de l'Ebre, Tortosa.
- NEGRE PÉREZ, Joan (2013): *De Dertosa a Ṭurtūša . L'extrem oriental d'al-Ṭagr al-Aʿlā en el context del procés d'islamització d'al-Andalus*, Tesi doctoral, UAB.<http://ddd.uab.cat/record/111676>
- PAVÓN MALDONADO, Basilio (1999): *Tratado de arquitectura hispano musulmana. II: Ciudades y Fortalezas*, CSIC. Madrid.
- PICA TORNÉ, Manel (2014): "De la alquería de Benifassà a las granjas cistercienses de Ballestar i Cel Albar (1195-1279). (La Pobla de Benifassà, Castellón, España)", en *Irrigation , Society, Landscape. Tribute to Thomas F. Glick*, Universitat Politècnica de València, pp. 132-154.
- QUIRÓS CASTILLO, Juan Antonio (2012): "Los Castillo altomedievales del cuadrante noroccidental de la Península Ibérica", en *Los Castillo altomedievales en el noroeste de la Península Ibérica*, U. del País Vasco, pp. 17-28.
- SELMA, Sergi (2005): *El Alto Palancia en época islámica*, Ajuntament de Sogorb.
- TORRÓ, Josep (2003): "Arqueologia de la conquesta. Registre material, substitució de poblacions i transformació de l'espai rural valencià (segles XIII-XIV)", en *El feudalisme, comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, PUV, València, pp. 153-200.
- VIDAL, et al. (2001): "La vaixella blava i de reflex metàl·lic del castell d'Ulldecona" *I Jornades d'Història d'Amposta*, 2000. Amposta.
- VIRGILI I COLET, Antoni (2001): "*Ad Detrimentum Yspanie*". *la conquesta de Ṭurtūša i la formació de la societat feudal (1148-1200)*, Universitat de València.
- ZOZAYA, Juan (2001): "Fortificaciones tempranas en al-Andalus ss. VIII-X", en *Mil anos de Fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500)*, Lisboa, pp. 45-58.
- ZOZAYA, Juan (2014): "Notas sobre la reutilización de tumbas de santos musulmanes de al-Andalus", en *Boletín de Arqueología Medieval*, 18, pp. 251-275.